

JOANNA KULWICKA-KAMIŃSKA

Toruń

**Islamizmy w systemie gramatyczno-leksykalnym polszczyzny
(z historii procesów adaptacyjnych)**

W artykule przedstawiono ewolucję polskiej terminologii islamistycznej, umieszczonej na tle innych zapożyczeń z języków orientalnych do języka polskiego. Całość zapożyczeń podzielono na orientalizmy i islamizmy. Za islamizmy uznano wyrazy o orientalnej etymologii, semantycznie związane z islamem i występujące głównie w piśmiennictwie i tradycji ustnej Tatarów litewsko-polskich¹ oraz w polskich przekładach Koranu. W badaniach uwzględniono wyrazy pochodzące z trzech języków orientalnych: arabskiego, tureckiego i perskiego. Materiał źródłowy stanowiły historyczne i etymologiczne słowniki języka polskiego, słowniczkę terminologii islamistycznej opracowane przez S. Akiner i A. Woronowicza oraz polskie przekłady Koranu. Rozwój zapożyczeń orientalnych w języku polskim scharakteryzowano zarówno z punktu widzenia historii zewnętrznej, czyli przemian

i uwarunkowań społecznych, politycznych, historycznych, kulturowych, religijnych itp. oraz z punktu widzenia historii wewnętrznej, czyli procesów językowych. Analizę materiału leksykalnego oparto na kryteriach: chronologicznym (wprowadzono podział, przyjęty w historii języka polskiego, na trzy doby: staropolską, średniopolską i nowopolską), historycznym (wskazano na czynniki pozajęzykowe [polityczne, historyczne, kulturowe, religijne] warunkujące proces zapożyczenia), autentyczności (rozstrzygnięto na podstawie metod filologicznych i lingwistycznych, które z charakteryzowanych wyrazów można uznać za niewątpliwe orientalizmy), pochodzenia (ustalono z jakiego języka pochodzą określone zapożyczenia i jaką drogą dostały się do polszczyzny), trwałości (stwierdzono, czy dane zapożyczenie występuje w języku polskim sporadycznie, okresowo czy też weszło na trwałe do zasobu leksykalnego języka polskiego), zasięgu (ustalono, czy analizowane zapożyczenia reprezentują peryferyjne czy centralne kręgi języka polskiego, czy też gwary białoruskie), stopnia i rodzaju adaptacji (ukazano proces adaptacji wyrazu obcego do języka polskiego na płaszczyźnie fonologicznej, morfologicznej i semantycznej).

Materiał leksykalny z doby staropolskiej zebrano na podstawie SStp. Wśród analizowanych wyrazów poza hasłem *sołtan* [późniejsze zapożyczenie *sultan*] i wyrażeniem *Mahometowy grob* nie znaleziono żadnych innych islamizmów. Natomiast charakteryzowane orientalizmy pogrupowano według następujących kręgów semantycznych: nazwy tkanin (np.: *adamaszek*, *altembas*, *atlas*, *barchan*, *bisior*, *forsztat*, *kamcha*, *kobierzec*, *kofter*, *tafta*), ubiorów (np.: *baszłyk*, *jarmułka*, *kaftan*, *kieca*, *kitajka*, *kiwior*,

---

¹ Tatarzy litewsko-polscy - Tlp

kłobuk, szuba), przedmiotów codziennego użytku (np.: kaleta, materac, roztruchan, tebinki), urzędów (np.: *ataman*, *szach*), broni białej (np.: *basatyk*, *bułat*, *buława*, *karabela*, *koncerz*, *kord*, *multan*), koni (np.: *bachmat*, *badawija*), roślin egzotycznych, ich owoców; wyciągów z tych roślin; przypraw (np.: *arbuz*, *balsam*, *cukier*, *cytwar*, *imbir*, *kamfora*, *lak*, *lilia*, *muszkat*, *orkisz*, *sandał*), zwierząt egzotycznych (np.: *krogulec*, *papuga*), minerałów (np.: *boraks*, *lazuryt*), instrumentów muzycznych (np.: *kobza*, *lutnia*) etc.

Niektóre apelatywa związane z orientalnymi realiami życia, w późniejszych dobach, tj. średnio- i nowopolskiej, zaliczono do grupy islamizmów, gdyż występując w zabytkach Tlp i w polskich przekładach Koranu, nabrały nowego znaczenia konotacyjnego. Dotyczy to wyrazów: *bałwan* (Tlp – ‘bóstwo pogańskie’; SStp – 1. ‘bałwan, idolum...’; ‘określonej wielkości bryła soli kamiennej’), *szatan* (Tlp – ‘szatan, diabeł; in. Iblis - przeciwnik Allaha’; SStp – ‘czart; diabeł, zły duch, satanas’), *szuba* (Tlp – ‘habit imama’; SStp – ‘rodzaj wierzchniej sukni, długiej z rękawami, podbitej futrem’) [doba średniopolska] oraz *atlas* (Koran – ‘ubiór rajski’; SStp – ‘materia jedwabna’; ‘ubiór z tej tkaniny’), *kamfora* (Koran – ‘żywica o właściwościach chłodzących, którą przyprawiany jest napój rajski’; SStp – bot. ‘Dryobalanops aromatica Gaertn., czyli kamforowiec lekarski’; od XVI wieku także ‘żywica tego drzewa używana w lecznictwie i kosmetyce’), *kobierzec* (Koran – ‘cenne dywany, na których będą wypoczywać prawowierni w raju’; SStp – ‘tkanina do przykrycia ściany, łóżka, podłogi, narzuta, dywan’) [doba nowopolska]. Na podstawie kryterium autentyczności do grupy udokumentowanych filologicznie i lingwistycznie orientalizmów zaliczono 62 wyrazy.² Zapożyczone w dobie

---

² W przypadku orientalizmów policzono tylko wyrazy podstawowe (bez wariantów), natomiast jeśli chodzi o islamizmy, to uwzględniono zarówno wyrazy hasłowe, jak i ich warianty w celu dokładnego określenia

staropolskiej słownictwo było przede wszystkim pochodzenia turecko-tatarskiego i przechodziło do polszczyzny głównie dwiema drogami: przez pośrednictwo ruskie (14 wyrazów; rzadziej przez języki węgierski lub czeski – 2 wyrazy) lub bezpośrednio, dzięki obecności na ziemiach Rzeczypospolitej grup etnicznych, reprezentujących narzecza kipczackie (6 wyrazów). W dobie staropolskiej zapożyczano również wyrazy z języków perskiego i arabskiego, które (dzięki silnej pozycji politycznej państw arabskich we wczesnym średniowieczu) przenikały wpierw do języków zachodnioeuropejskich (głównie romańskich), a następnie do języka polskiego (z ar. – 16 wyrazów; z per. – 8 wyrazów) lub docierały do polszczyzny bezpośrednio przez Turków i Tatarów (z ar. – 5 wyrazów; z per. – 2 wyrazy) bądź przez medium ruskie (z ar. – 3 wyrazy; z per. – 5 wyrazów). Do orientalizmów doby staropolskiej zaliczono również pochodzącą z języka chińskiego kitajkę, zapożyczoną do polszczyzny przez języki turecko-tatarskie i ruskie. W dobie staropolskiej orientalizmy podzielono na zapożyczenia okresowe i trwałe. Wśród zapożyczeń okresowych wyróżniono takie, których użycie ogranicza się tylko do doby staropolskiej – występują tu trzy wyrazy (*karbuz/karbusz, kobos/kobus, szłyk*); trzy wyrazy (*badawija, kamcha, sołtan*) używane były zarówno w dobie staro- jak i średniopolskiej oraz te, które przeszły do doby nowopolskiej, gdzie występują zapożyczenia notowane tylko przez SWil (*forsztat, kiwior, kofter*) oraz notowane przez współczesne słowniki języka polskiego, ale opatrzone komentarzem – dawny, przestarzały, historyczny (*altembas, bachmat, bułat, czaban, kaleta, karabela, koncerz, kord, kordyban, multan, mohorycz, roztruchan, szuba, tebinki*). Jednakże większość

źródła, dróg i czasu zapożyczenia tych wyrazów do polszczyzny.

orientalizmów (39/62) weszła na trwałe do systemu leksykalnego języka polskiego. Część zapożyczonych w dobie staropolskiej orientalizmów (26) zachowała swoje pierwotne znaczenie i nie utworzyła na gruncie języka polskiego nowych znaczeń; jednakże szereg wyrazów utworzyło nowe znaczenia, co świadczy o ich asymilacji z wyrazami języka zapożyczającego (polskiego). O postępującym procesie asymilacji świadczy także adaptacja zapożyczeń z języków orientalnych do polszczyzny na płaszczyźnie gramatyczno- leksykalnej. Na gruncie języka polskiego nastąpił bowiem proces ich formalnego dostosowania do wyrazów rodzimych i włączenia w regularne procesy słowotwórcze. Brak jest wśród zapożyczeń orientalnych indeklinabiliów, natomiast tylko 7 wyrazów nie tworzy derywatów.

Materiał leksykalny z doby średniopolskiej wyekscerpowano z następujących źródeł: ze SPolXVI, Kartoteki SPolXVII i XVIII, SL, SPas, słowniczków terminologii islamistycznej, opracowanych przez A. Woronowicza i S. Akiner. Całość analizowanego słownictwa podzielono na terminologię islamistyczną, w której uwzględniono zarówno nazwy własne, jak i nazwy pospolite oraz na słownictwo apelatywne, związane z ówczesnymi realiami.

Zgodnie z metodą filologiczną pośrednią (analiza źródeł leksykograficznych) za orientalizmy doby średniopolskiej uznano 251 wyrazów (za oddzielne hasła uznano *kantar* – ‘gatunek munsztuku’ i *kantar* – ‘jednostka wagi’). Do prawdopodobnych orientalizmów zaliczono 63 wyrazy. W dobie średniopolskiej zapożyczenia orientalne z języków tureckich grupy kipczackiej przenikały do polszczyzny głównie za pośrednictwem ruskim. Natomiast pożyczki z języka osmańsko - tureckiego docierały do języka polskiego bezpośrednio lub przez media ruskie czy też węgierskie. Zapożyczenia z języka arabskiego i perskiego

przechodziły przez pośrednictwo tureckie, przez języki zachodnioeuropejskie lub przez podwójne medium języków tureckich i europejskich. Ogółem, bezpośrednio z języka tureckiego zapożyczono 58 wyrazów, przez pośrednictwo ruskie 56 wyrazów, przez pośrednictwo węgierskie 14 wyrazów, przez pośrednictwo rumuńskie 2 wyrazy, włoskie 2 wyrazy i serbsko-chorwackie 1 wyraz. Bezpośrednio z języka arabskiego przeszło prawdopodobnie 5 wyrazów, przez pośrednictwo języków tureckich 17 wyrazów, przez pośrednictwo języków zachodnioeuropejskich 30 wyrazów, przez medium turecko-zachodnioeuropejskie 4 wyrazy, przez medium turecko-ruskie 3 wyrazy. Z języka perskiego bezpośrednio zapożyczono prawdopodobnie 3 wyrazy, przez pośrednictwo języków arabskiego i tureckiego 16 wyrazów, przez medium orientально-europejskie 11 wyrazów, przez medium orientально-ruskie 14 wyrazów, przez pośrednictwo rumuńskie 1 wyraz. Języki orientalne pośredniczyły w procesie zapożyczenia do języka polskiego wyrazów pochodzenia greckiego, takich jak: *alembik, dinar, eliksir, ferezja, gitara, kantar* – ‘jednostka wagi’, *kwintal, liman, martauz, podruna* (10). Z języka mongolskiego pochodzą wyrazy: *bałamut, kałmuk, mierzynek* (3), natomiast z chińskiego *tapczan* (1).

W dobie średniopolskiej do całkowitych archaizmów (tj. wyrazów używanych tylko w tej dobie) zaliczono 13 wyrazów, natomiast za archaizmy częściowe (wyrazy charakterystyczne dla doby średnio- i nowopolskiej, ale w dobie nowopolskiej uważane za przestarzałe, historyczne, dawne) uznano 93 wyrazy. Na trwałe do systemu leksykalnego polszczyzny przeszło natomiast 145 zapożyczeń z języków orientalnych. Orientalizmy doby średniopolskiej reprezentują następujące grupy semantyczne: nazwy tkanin, np.: *jarmułuk, karmazyn, kartun, kilim, kir, musułbas,*

muślin, muchajer, tabin, wojłok; nazwy ubiorów, np.: baczmag, burka, ciżma, czekczery, czekman, cucha, delia, dołman, ferezja, giermak, jamurłach, jupa, kamasz(e), kiereja, kindiak, kołpak, kopieniak, meszty, opończa, papucie, postoł, sarafan, szal, szarawary, turban, tuzłuk, żupan; nazwy sprzętów, np.: alembik, buklak, burdziuk, cybuch, czara, czekan, dywan, farfura, filizanka, jasiek, kociuba, kotara, lulka, makata, musat, sagan, sepet, sofa, taca, tapczan; nazwy napojów i potraw, np.: alkohol, arak, bakalie, ciurba, cybeby, eliksir, jogurt, kawa, kawior, kumys, masłok; nazwy egzotycznych roślin, ich owoców oraz wyciągów z tych roślin o różnorodnym zastosowaniu, np.: ambra, jaśmin, karczoch, kawon, komesz, lilak, limona, szafran, tulipan; nazwy zwierząt, np.: alkiermes, berkut, bobak, borsuk, buhaj, kaban, karaczan, łoszak, suhak, zybet; nazwy koni, ich ras, uprzęży i oporządzenia, np.: arkan, badrak, bułany, czaprak, czoldar, dzianet, jarczak, kantar, kutas, mituk, ochromak, ogier, rumak, szekambet; nazwy instrumentów muzycznych, np.: domra, gajda, gitara, surma, taraban, tołumbas; nazwy łodzi, np.: czajka, kaik, karamuzan; terminologia wojskowa, np.: bujurdun, buńczuk, buzdygan, chasilar, czambuł, czata, delijunak, ferman, jajslary, janczar, jasyr, kosz, lafa, mameluk, misiurka, mosellini (muselim), seraskier, spah, wataha; nazwy broni, np.: bałta, dzida, dziryt, dziwer, handżar, janczarka, kindżał, kiścień, kańczug, kołczan, korbacz, nadziak, pałasz, taftuj, zekir; nazwy godności (tytuły dostojników, urzędników, władców, ale też służących), np.: admirał, asawuł(a), ban, baskak, beg (bej), chan, ciura, czausz, emir, kałauz, kapidżej (kapidži), mirza (murza), multifaraka, pajuk, sahib, sandżak, satrapa, sędziak, szeryf; nazwy miar i wag: arszyn, bezmian oraz inne. Większość orientalizmów doby średniopolskiej zachowała swoje znaczenie pierwotne (tj. używane od momentu zapożyczenia)

lub je zmodyfikowała. Tak więc do zapożyczeń jednoznacznych zaliczono 178 wyrazów, natomiast do grupy zapożyczeń wieloznacznych zaliczono 73 wyrazy. Zapożyczenia orientального pochodzenia zostały zaadoptowane do polskiego systemu fonetyczno-gramatycznego. Podporządkowały się regułom rządzącym zarówno słownictwem (derywaty tworzy 171 wyrazów), jak i gramatyką języka polskiego (SWil notuje dwa indeklinabilia: *alkali i feredże*, jednakże późniejsze opracowania leksykograficzne wskazują na odmienność tych wyrazów w polszczyźnie).

Na podstawie słowniczek terminologii islamistycznej, opracowanych przez S. Akiner i A. Woronowicza, wyróżniono 526 haseł (z uwzględnieniem wszystkich wariantów: ponad osiemset islamizmów). Przez S. Akiner i A. Woronowicza nie zostały odnotowane następujące islamizmy: *aga* (z tur.), *bisurman(in)* (z ar. – per. przez pośrednictwo ruskie), *kurhan* (z tat. przez pośrednictwo ruskie) i *moder* (z ar. przez pośrednictwo tur.). 25 wyrazów zostało zapożyczonych do polszczyzny inną drogą niż ta, którą przeszły do literatury litewsko – polskich muzułmanów (potwierdzają ten fakt historyczne słowniki języka polskiego). Należą tu następujące leksemy: *alchemia* (z gr. do ar., a następnie do polszczyzny przez pośrednictwo zachodnioeuropejskie), *amen* (z hebr.), *bałwan* (z per. przez języki tur. – tatarskie), *chemia* (z gr. do ar., a następnie do polszczyzny przez pośrednictwo zachodnioeuropejskie), *cherubin* (z hebr.), *drachma*, *dragma* (z gr. i łac.), *eden* (z hebr.), *gazela*, *gazella* (z ar. przez pośrednictwo zachodnioeuropejskie), *gehenna* (z hebr.), *Izrael* (z hebr.), *kajmak* (z tur. przez pośrednictwo ruskie), *kary* (z tur. przez pośrednictwo ruskie), *meschita* (z ar. przez pośrednictwo romańskie), *mieszczyd* (z tur.), *moschea* (z ar. przez pośrednictwo tur., tat. i włos.), *menaré* (z ar. przez pośrednictwo fr.), *sajdak* (z tur. przez pośrednictwo

ruskie), *samum*, *simum* (z ar. przez pośrednictwo zachodnioeuropejskie), *szatan* (z hebr.), *szuba* (z ar. i prawdopodobnie przez pośrednictwo tur. i ruskie), *talizman* w znaczeniu ‘duchowny muzułmański’ (z per. daniszmend przez tur.), *Tora* (z hebr.).³ Antroponimy wspólne dla Koranu i Biblii – do języka polskiego zostały zapożyczone z języków hebrajskiego lub greckiego (dzięki przyjęciu chrześcijaństwa i pierwszym przekładom Biblii), natomiast do piśmiennictwa muzułmanów litewsko – polskich zostały przejęte z języka arabskiego, stąd występują tu w formie oryginalnej: *Antāk’ija* (Antioch), *Dżebra’il* (Gabriel), *‘Ezra’il* (Azrael), *Harun* (Aaron), *Ibrahim* (Abraham), *‘Isā* (Jezus), *Isma’il* (Izmael), *Israfil* (Izrafil), *Izraal* (Izrael), *Je’kub* (Jakub), *Jūsūf* (Józef), *Mek’a’il* (Michał), *Mek’k’e* (Mekka), *Mūsā* (Mojżesz), *Nūch* (Noe).

W zabytkach Tlp występuje głównie słownictwo pochodzenia arabskiego – 452 wyrazów (przejętych bezpośrednio lub za pośrednictwem języka tureckiego – szczególnie osmańsko – tureckiego), mniej liczne są wyrazy pochodzące z języków tureckiego (51) i perskiego (23). Niektóre islamizmy pochodzą z innych języków niż orientalne, ale do zabytków muzułmanów litewsko – polskich przeszły przez pośrednictwo języków orientalnych; są to wyrazy: *drachma* (gr.), *dżehennem* (hebr.), *kalem* (gr.), *kimijej* (gr.), *mihrab* (etiop.), *szatan* (etiop.), *talsim* (gr.). Wśród islamizmów doby średniopolskiej wyróżniono także wyrazy, które występują tylko w piśmiennictwie Tlp. Dla większości z nich brak jest leksykalnych odpowiedników słowiańskich, są więc nieprzekładalne (zwłaszcza orientalne imiona

---

³ Dla przedstawienia rozwoju polskiej terminologii islamistycznej ważna będzie edycja SPolXVII i XVIII, w którym materiał źródłowy stanowią między innymi zabytki języka polskiego związane z kulturą materialną i duchową krajów Bliskiego Wschodu.

i nazwy). Nie można ich zaliczyć do zapożyczeń właściwych, ale należy przyjąć sąd A. Zajączkowskiego, iż są to „wyrazy obce użyte na gruncie polskim”. Pozostałe wyrazy należące do grupy semantycznej islamizmów weszły do systemu leksykalnego języka polskiego, co zostało potwierdzone przez opracowania leksykograficzne. Niektóre dotarły do polszczyzny już w dobie staropolskiej (choć wcześniej nie musiały być semantycznie związane z islamem): *bałwan*, *szatan*, *szuba*, inne w dobie średniopolskiej (wyróżnia się tu wyrazy, które już w momencie zapożyczenia były semantycznie związane z islamem i takie, które w zabytkach Tlp nabrały nowego znaczenia konotacyjnego): *adziamski*; *aga*; *alchimija*, *alkumija*, *alchimia*, *alchymia* [*alchemja*, *alchimja*, *alchemia* – te postaci – doba nowopolska]; *amen*; *Arab*; *bajeran*, *bajram*, *bajran* [*bejram* – doba nowopolska]; *beserman*, *besserman*, *bessermaniec*, *bezermaniec*, *bisurman*, *bisurmanin*, *bisurmaniec*, *busurman*, *missurman*, *missurmanin* [*bessurman* – doba nowopolska]; *chemia*, *chimia*, *chymia* [*chemja*, *chemija* – doba nowopolska]; *cherubin*, *cherub*, *cheruw*, *cherubim*, *chierubin*, *chierubim*; *derwiesz*, *derbiesz*; *drachma*, *dragma*; *gaur*, *giaur*, *gaurin*, *gaurzyn*, *gaurowie*, *kaur* [*dżaur*, *kiafir*, *kaurin* – doba nowopolska]; *gehenna*; *haracz*, *haradz* [*charadz* – doba nowopolska]; *imbryk*, *ibryk*; *Izrael*; *kadej*, *kadus*, *kadi*, *kady*; *kajmak*; *kalkan*; *kalif*, *kalifus*, *kalifa* [*chalif* – doba nowopolska]; *kary*; *Alchoran*, *Alkoram*, *Alkoran*, *Koran*, *Kuran*, *jelkuran*; *kniran*; *kuran*, *kurchan*, *kurhan*; *meschita*, *moschea*, *mieszczyd*, *meczet* [*mesdzid*, *mesdzid* – doba nowopolska]; *mułła*, *mołna* [*mołła* – doba nowopolska]; *Mahomet*, *Mahamied*, *Mahmet*, *Mahumet*, *Mahmud* [*Machomet*, *Mohamet*, *Mohammed* – doba nowopolska]; *moder*; *mufty*, *muchty* [*mufti* – doba nowopolska]; *musulman*, *musulmanin*, *musułman*, *muzułman*, *muzułmanin* [*moslim*, *moslem*, *moslemin*,

muślemin, muślimin – doba nowopolska]; *eglan, oglak, oglan, hułan, ułan; patysza, padyszach, padyszah; basza, bajsza, pasza; romazan* [*ramazan, ramadan* – doba nowopolska]; *sajdak, sahadak; saraj, seraj, szaraj; szeich* [*szeik, szejk* – doba nowopolska]; *sorbet, serbet* [*szerbet, szorbet* – doba nowopolska]; *sułtan; talizman* – ‘duchowny muzułmański i ‘amulet’; *wezyr, wezer* [*wizir* – doba nowopolska], a najwięcej dopiero w dobie nowopolskiej, w której są notowane po raz pierwszy głównie przez SMick i SWil: *Allach, Allah; aman; Asrafil; Azrael, Azrail; ben; bismillach, bismillah; Borrak; atwa, chatwa, hatwa; dirham, dirhem; dżami, dżeami, dżiami, dżamid, dżiamid, dżamija, dżamia; dżin, dżinn; eden; fetfa; gazela, gazella; hadż; hafis, hafiz; hakem, hakim; harem; hegira, hedżira, hidżra, hedżra; chodzia, chodża, hodża; ibn; imam, iman; islam; izan; Kaaba, Kaba; Kaf; katyb; kibla; Mekka; Malek; muezym, muezim, muezyn, muezin, muezzin, miuezzin; minaret, menar, menaré; Monkir; Nekir; Kurban-Bejram, Kurban - Bejram; namaz, namazi; Redszeb; rejs; salat; salam; samum, semum, simum, symom, symum, symóm; Sonna, Sunna; sura; Alsyrat, Alsirat, Al-sirach, Selat; Tora; ulem, ulama, ulema.* Słownictwo występujące w polskich opracowaniach leksykograficznych podzielono na okresowe i trwałe. Wśród zapożyczeń okresowych wyróżniono: 1. wyrazy charakterystyczne tylko dla doby średniopolskiej (zaliczono tu 59 wyrazów), 2. wyrazy w dobie nowopolskiej notowane tylko przez SWil i SMick lub charakteryzowane jako archaizmy (zakwalifikowano tu 94 wyrazy). Do zapożyczeń trwałych zaliczono 82 wyrazy.

Islamizmy są z reguły jednoznaczne, reprezentują bowiem ściśle terminologiczną warstwę języka. Tylko nieliczna grupa islamizmów obok znaczenia pierwotnego – utworzyła znaczenie nowe (12 wyrazów – *arab, bajram, bisurman, cherubin, gehenna,*

haracz, hodża, Mekka, muzulman, saraj, sułtan, szatan) lub zmodyfikowała znaczenie pierwotne (8 wyrazów – *aga, chałwa, chemia, derwisz, imam, imbryk, kalif, sorbet*). W przypadku wyrazu *ułan* znaczenie pierwotne zostało zastąpione przez znaczenie nowe.

Islamizmy doby średniopolskiej zostały zaadoptowane do słowiańskiego systemu językowego zarówno w aspekcie formalnym (na płaszczyźnie fonetycznej i morfologicznej), jak również w aspekcie derywacyjno-słowotwórczym. Wyrazy występujące w zabytkach Tłp zostały zapisane alfabetem arabskim przystosowanym do potrzeb systemu głoskowego języków słowiańskich. Większość terminów religijnych uległa całkowicie lub częściowo procesom slawizacyjnym⁴ na płaszczyźnie fonetycznej, więc wyróżniono wyrazy: 1. przyswojone graficznie (przejęte w obcej postaci graficznej, odczytanej na sposób słowiański) oraz 2. fonetyczno-graficzne (przejęte częściowo zgodnie z obcym brzmieniem, częściowo w obcej postaci graficznej, odczytanej według wzorca słowiańskiego). Zostały przystosowane również do słowiańskiego systemu morfologicznego. Odmieniają się według słowiańskiego paradygmatu, mimo iż „języki grupy tureckiej stanowią typ aglutynacyjny i nie znają fleksji typu słowiańskiego” (większość islamizmów przeszła przez medium języka tureckiego lub pochodzi z tego języka). S. Akiner w zakresie fleksji imiennej notuje 34 wyrazy odmienne (na 251 wyrazów hasłowych) i 10 wyrazów, które są nieodmienne w pewnych kontekstach (*avle, jet’ci, kuśluk, kurban, Muchemmed, mucherrem, Nuch, remezan, sirat, źek’ot’*). W związku z procesami adaptacyjnymi, w zakresie morfologii, wyróżniono wyrazy: 1. morfologiczne właściwe i 2.

---

⁴ Zagadnienie przystosowania alfabetu arabskiego do zapisu dźwięków słowiańskich omawia szczegółowo Cz. Łapicz, *Kitab Tatarów litewsko-polskich. Paleografia. Grafia. Język*, 1986, 83 -154.

morfologiczne przyswojone. W grupie pierwszej są wyrazy, które zachowały orientalne elementy formujące: arabski rodzajnik określony al-, arabski wykładnik rodzaju żeńskiego -at(un), arabski wykładnik liczby mnogiej -at oraz tureckie sufiksy: -lik, -lık, -dir, -çi, -dži, -lar (turecki wykładnik liczby mnogiej). Wśród wyrazów morfologicznie przyswojonych występują leksemy włączone na gruncie języków słowiańskich w regularne procesy słowotwórcze (wyróżnia się tu najczęściej używane sufiksy przy tworzeniu formacji przymiotnikowych: -skij, -nij, -ckij; -ski, -ni(y), -cki; -ow(ov); -owy; -in; -liwy; przy tworzeniu derywatów rzeczownikowych: -in; -stwo; -owie (ove); -/ow/anie; -czyk; -uk; -nik; -ek; -ka; -owa; -ina (-yna) oraz przy tworzeniu derywatów czasownikowych: -ić, -ać). Inne zagadnienia związane z adaptacją islamizmów do języków słowiańskich, to: wymiana obcych końcówek na słowiańskie (np. w wyrazach: *chalifiej, kadej, kierrubej, kimijej, muŕtej, sachabiej, siurej; darija, duaja, dżamja, istisnaja, kameryjja, naura, rukkiea; gazij, żewistij, gjauryń* i innych); zanik obcych końcówek (np. w wyrazach: *ben, beni, chafiz, meżine, padysza*); depluralizacja (np. w formach: *aschab, att'echijjat'u, avlija, chulja, churf, dżuma, dżinn, k'irama, kierrubej, meszaich, sachr, salawat, siemum, ulema, wiebr, zebanje*); zmiana rodzaju (przyjęcie przez Tlp rzeczowników zakończonych spółgłoskowo jako masculina, z wygłosowym -e jako neutra i z wygłosowym -a jako feminina; podporządkowanie imion arabskich, niezależnie od zakończenia, kryterium płci).

235 wyrazów jest notowanych przez polskie opracowania leksykograficzne. Są to zapożyczenia pośrednie, mające swoje źródło w językach arabskim, tureckim i perskim; przeszły przez medium języków tureckich, ruskich bądź zachodnioeuropejskich i w związku z tym występują w licznych odmiankach, np.: alchemia

(*alchimija, alchimia, alchymia, alchemja, alkumija*), *bajram* (*bajeran, bajran, bejram*), *derwisz* (*derbisz*), *haracz* (*haradz, charadz*), *kalif* (*kalifa, kalifus, chalif*), *Koran* (*Alchoran, Alkoran, Alkoram, Kuran, jelkuran*), *meczet* (*meschita, moschea, mieszczyd, mesdżid*), *mołła* (*mołna, mułła*), *Mahomet* (*Mahamied, Mahmet, Mahumet, Mahmud*), *mufti* (*mufty, muchty*), *pasza* (*basza, bajsza*), *ramazan* (*ramadan, romazan*), *samum* (*semum, simum, symom, symóm, symum*), *sorbet* (*serbet, szerbet, szorbet*), *wezyr* (*wezer, wizir*) oraz inne. Zapożyczenia notowane przez polskie słowniki historyczne zostały zaadoptowane zarówno do systemu fonetyczno-morfologicznego, jak i leksykalnego polszczyzny. Większość z nich można zaliczyć do zapożyczeń fonetycznych i morfologicznych przyswojonych, jednakże opracowania leksykograficzne ukazują cały proces ewolucji w adaptacji tych wyrazów do polszczyzny – szczególnie na płaszczyźnie fonetycznej, np. gdy obok starszych zapożyczeń pojawiają się nowsze w formie bardziej poprawnej, wskazującej na źródło zapożyczenia – *mesdżid* (ar. *masğid*) obok *meczetu*; *menar* (forma ar.-tur.) obok *minaretu*; *mołna* (ar. *maulā*) obok *mułty, mołty*; *haradz, charadz* (ar. *ḥarāğ*) obok *haraczu* lub odwrotnie – starsze formy zapożyczenia (szczególnie pochodzące z doby średniopolskiej) były bardziej zbliżone do swoich orientalnych odpowiedników niż ich współczesne postaci, które w pełni zostały przyswojone do polskiego systemu fonologicznego, np.: *serbet, szerbet* (ar. *šarbät*, tur. *serbet*) wobec *sorbetu, szeich* (ar. *šaiḥ*, tur. *şeyḥ, şeh*) wobec *szejk (szeik)*. Analizowane islamizmy zostały zaadoptowane również do polskiego systemu morfologicznego (podział na rodzaje gramatyczne, odmiana, włączenie w regularne procesy słowotwórcze). Tylko nieliczne wyrazy są nieodmienne, np.: *amen, bismillah, hadż, dżeami* (tylko ta forma jest przez SWil notowana jako nieodmienna; inne się

odmieniają), *Kaf*, *namazi* (SWil notuje jako formę nieodmienną; natomiast wyraz *namaz* jest w polszczyźnie odmienny).

Materiał leksykalny z doby nowopolskiej został wyekscerpowany z następujących źródeł: ze SWil, SW, SMick, SDor oraz z polskich przekładów Koranu (KF, KB1, KB2). Słownictwo pochodzenia orientalnego podzielono na: terminologię islamistyczną (z uwzględnieniem nazw własnych i pospolitych) oraz na orientalizmy (uwzględniono tylko słownictwo apelatywne). Wśród islamizmów specyficznym charakterem odznaczają się nazwy własne (szczególnie nazwy *sur*, postaci koranicznych, nazwy topograficzne), gdyż zaliczają się raczej do wyrazów genetycznie orientalnych, użytych w określonym kontekście na gruncie języka polskiego niż do zapożyczeń właściwych. Ich zakres użycia jest często ograniczony tylko do tekstu koranicznego, więc nie są obecne w systemie leksykalnym języka polskiego i nie są znane ogółowi użytkowników tego języka.

Do orientalizmów doby nowopolskiej zaliczono 215 wyrazów, podano również przykłady 57 zapożyczeń, których orientalne pochodzenie jest niedostatecznie umotywowane, a także 52 nazwy wschodnich monet notowanych tylko w SWil. Orientalizmy doby nowopolskiej, ze względu na trudności w ustaleniu ogniw pośredniczących w procesie zapożyczenia, podzielono na trzy grupy: turcyzmy, arabizmy i persizmy. Do turcyzmów zaliczono 74 wyrazy, do arabizmów 92 wyrazy, natomiast za persizmy uznano 33 wyrazy. Ponadto wśród orientalizmów doby nowopolskiej wyróżniono zapożyczenia z języka turkmeńskiego (3), z języka tatarskiego (8), z języka mongolskiego (3). Nie ustalono pochodzenia formacji *reis-efendi*. *Kalichloricum* to forma złożona z ar. *kali* ‘potaż’ i łac. *chloricus* ‘chlorowy’. W dobie nowopolskiej, w przeciwieństwie do doby staro- i średniopolskiej, przeważają

zapożyczenia z języka arabskiego, przyjęte do polszczyzny przez pośrednictwo języków zachodnioeuropejskich. Zapożyczenia orientalne doby nowopolskiej podzielono na okresowe (notowane przez SWil, SMick, SW bądź klasyfikowane przez SDor i SWO jako dawne, przestarzałe, historyczne), do których zaliczono 79 wyrazów oraz trwałe (zapożyczone w dobie nowopolskiej i używane współcześnie) za które uznano 136 wyrazów. Wśród orientalizmów doby nowopolskiej przeważają wyrazy reprezentatywne dla terminologii specjalistycznej. Można tu wyróżnić terminy geograficzne: *erg, hamada, sahel, wadi*; meteorologiczne: *alidada, asyf, monsun, sirocco*; astronomiczne: *azymut, nadir, rameh*; botaniczne: *badian, durra, estragon, halfa, henna, karagana, kok-sagiz, kurkuma, luffa, nenufar, rzewień, sumak, szakal, tarpan*; chemiczne: *anilina, cyrkon, henna, kurkuma*; łowieckie: *kapkan*; architektoniczne: *muszarba*; religijne: *mazdaizm, mitraizm, parsyzm*; literackie: *gazal, kasyda, makama, pantagruelizm, rubajjat*; językoznawcze: *pehlewi, satem, suahili*; muzyczne: *rebab, zele*; techniczne: *noria*; administracyjne: *alkad, beh, bostandzi-baszy, chiler-baszy, bogdychan, efendi, galjondży-aga, gałga, imbraher-baszy, kaid, kajmakan, kasodi-basza, kedyw, kilar-baszy, kirdar-aga, kisklar-aga, kjahaga-bej, kjaja, kjabat, mollah, mochtar, nabab, sardar*; wojskowe: *asker, baszybuzuk, bim-basza, buluk-baszy, farys, feryk, harambasza, kapi-aga, kapudan, kawas, kurezy-baszy, muszyr, seliktar-aga, sepoy, serdar, strasem, sudan*; a także: nazwy broni: *assegai, jatagan, kaddor, seliktar*; nazwy łodzi i okrętów: *dahabija, guffa, kajassa, mahon*; nazwy sprzętów: *arba, tachta*; nazwy napojów i żywności: *kabul, kaczan, kebab, kefir, kefia, kuskus, łokszyna, pilaw, rachatlukum, szaszłyk*; nazwy części ubrań: *bambosz, burnus, buruńczak, chałat, chylat, czadra, czarczaf, daraj, hak, jaszmak, jołom, kapaniidża, karakuł, piżama, surundży,*

tiubietiejka; nazwy tkanin: *kanaus, makadyn, metkal, perkal*; nazwy minerałów: *realgar*.

Najliczniejsza grupa zapożyczeń zachowała swoje znaczenie pierwotne (szczególnie to związane z egzystencją, kulturą materialną i duchową narodów Wschodu). Mniej jest zapożyczeń (10), które utworzyły na gruncie języka polskiego nowe znaczenia lub u których nastąpiła modyfikacja znaczenia pierwotnego. Do takiej grupy można zaliczyć następujące wyrazy: *bambosz, bałaban* (proces odwrotny – ograniczenie wieloznaczności), *baszybuzuk, burnus, buza, chałat, henna, raja, sumak, zele*.

Niewielka ilość orientalizmów reprezentatywnych dla grupy zapożyczeń wieloznacznych świadczy o tym, iż zapożyczenia orientalne występujące w dobie nowopolskiej nie są jeszcze w pełni przyswojone do systemu leksykalnego języka polskiego. Jest to uwarunkowane w dużej mierze ich przynależnością do terminologii specjalistycznej. Brak pełnej asymilacji leksemów orientального pochodzenia jest widoczny również na płaszczyźnie morfologicznej, gdyż występują wśród nich liczne (w stosunku do innych dób) indeklinabilia (12): *bostandzi, bostandzi-baszy, buluk-baszy, chiler-baszy, chutuktu, gazal* (SWil – ndm, SDor – odm.), *imbraher-aszy, kali, kalichloricum, mollah, satem, wali* (za SWil). Ponadto w słownikach języka polskiego zanotowano niewiele wyrazów pochodnych, utworzonych na podstawie orientalizmów doby nowopolskiej. Do wyrazów, które weszły w regularne procesy słowotwórcze zaliczają się: *anilina, awaria, azymut, badian, bałaban, burnus, chałat, cyrkon, czumak, dyma, estragon, farys, fez, haszysz, jarłyk, kanaus, karakuł, karmin, kefir, kuficki, monsun, perkal, piżama, satem, senes, sumak, szakal, taryfa, trafika, tyftyk* (27).

Islamizmy doby nowopolskiej dzielą się na dwie grupy: grupę nazw własnych i grupę nazw apelatywnych. Pierwszą z tych grup trudno zaliczyć do zapożyczeń właściwych, gdyż wyrazy wchodzące w jej skład najczęściej nie występują w polskich opracowaniach leksykograficznych i nie są znane użytkownikom języka polskiego. Funkcjonują przeważnie tylko w Koranie. Można więc wyróżnić: nazwy występujące tylko w Koranie, do których należą nazwy sur, antroponimy: *Abu-Lahab, Ahmad, Dulnun, Haman, Harut, Imran, Iram, Jauk, Al-Jasa, Junus, Karun, Marut, Suwa, Sydžil, Szu'ajb, Uzajr, Zajd, Z'ul – Karnajna, Z'ul – Kifl*, etnonimy: *Ad, Aramici, Madianici, As-Samiri, Samud, Tubba*, zoonimy: *Hamin, Ar-Rakim, Saiba, Wasila*, toponimy: *Al-Ahkaff, Al-Arim, Badr, Al-Dżudi, Al-Hidżr, Hunajn, Jasrib, Kafur, Al-Marwa, As-Safa, Nabak, Ar-Rass, Tuwa, Az-Zakkum*, hydronimy: *Kautar, Tasnim*, nazwy związane z kosmogonią islamu: *Al-Hutama* (wiele z koranicznych imion własnych występuje również na kartach Biblii; wywodzą się one jednakże z języka hebrajskiego bądź greckiego), następnie nazwy notowane przez historyczne słowniki języka polskiego (głównie SWil i SMick) i zapisane w Koranie: *Azys (SWil), Bahir (SWil), El-Araf (SWil), Gibt (SWil), Gog (SWil), Hud (SWil), Iblis* (po raz pierwszy notowany w SWil, potem w SMick, SDor i SWO), *Ifrit* (po raz pierwszy notowany w SWil, potem w SMick, SDor i SWO), *Jagut (SWil), Lath (SWil), Lokman (SMick), Magog (SWil), Menat (SWil), Nasr (SWil), Al Ozz (SWil), Sagut (SWil), Szyici* (po raz pierwszy notowany w SWil, potem w SMick, SDor i SWO), *Wadd (SWil)* oraz nazwy występujące tylko w słownikach (głównie w SWil i SMick): *Abu-Ipahia (SWil), Barsak (SWil), Bozygici (SWil), Dżalut (SWil), Hami (SWil), Garazel (SMick), Isfeudjar (SWil), Kab (SWil), Kadery (SWil), Kadezadelita (SWil), Kedr (SWil), Malekita (SWil),*

Mamil (SWil), *Pinchaz* (SWil), *Safeita* (SWil), *Samail* (SWil), *Sufi* (po raz pierwszy notowany w SWil, potem w SW i w SDor), *Urotal* (SWil), *Wahabita* (SWil), *Wedi* (SWil). Wszystkie nazwy własne związane z religią i kulturą islamu notowane przez polskie opracowania leksykograficzne – występują w słownikach odzwierciedlających stan XIX-wiecznej polszczyzny kresowej (SWil, SMick). Ponadto analizowane nazwy własne należeć będą do grupy wyrazów używanych okresowo, bowiem charakterystyczne będą przeważnie dla XIX wieku. Na trwałe w polszczyźnie zapisały się 4 nazwy własne: *Iblis*, *Ifrit* (Afryt, Efryt), *Sufi* (Sufizm), *Szyici* (po raz pierwszy były odnotowane przez SWil).

Wyrazy reprezentujące drugą grupę są obecne w Koranie i przeważnie notują je słowniki języka polskiego. Orientalne pochodzenie obydwu grup wyrazów jest potwierdzone z jednej strony przez leksykografów, z drugiej zaś strony przez obecność w tekście koranicznym (bezpośrednie źródło ekscerpcji islamizmów), stanowiącym przekład z języka liturgicznego – arabskiego. Stąd większość wyrazów jest pochodzenia arabskiego. Z innego źródła niż język arabski pochodzą nazwy: *Gibt* (etymologia etiopska; w SWil występuje forma oryginalna – *Dżybt*), *Gog*, *Iblis* (w Koranie z ar. *Iblīs*; według leksykografów wyraz arabski pochodzi z gr. *diabolos* ‘oszczerca’), *Magog*, *Sagut* (etymologia etiopska).

Wśród nazw apelatywnych można wyróżnić: arabizmy – *beduin*, *dżihad*, *fakir*, *gul*, *hanif*, *jaktin*, *kabin*, *kaim*, *kismet*, *mahdi*, *marabut*, *medresa*, *muhsana*, *panislamizm*, *ra’ina*, *seid*, *szurfé*, *zalum*; turczyzmy – *chemsin*, *dżabi*, *mumendem*, *rafazi*; persizmy – *hurysa*, *liwan*. Ze względu na kryterium trwałości islamizmy doby nowopolskiej można podzielić na: okresowe (uważane w dobie nowopolskiej za archaizmy; występujące tylko w słownikach

ilustrujących stan polszczyzny z XIX i z początku XX wieku) i trwałe (używane we współczesnej polszczyźnie). Do zapożyczeń okresowych można zaliczyć wyrazy: *achanamadi, badawi, chemsin, džabi, gul, hanifita, hura, hurys, kabin, kadry, kaim, mumendem, rafazi, safi, serakowie, szurfé, zalam, zalum*. Zapożyczenia trwałe, to: *beduin, džihad, fakir, hurysa, kismet, liwan, mahdi, marabut, medresa, panislamizm, seid*. Islamizmy, ze względu na swoją przynależność do warstwy terminologicznej języka, będą reprezentowały jego kręgi peryferyjne. Duża ilość wyrazów (19) ma ograniczony zasięg użycia – występują tylko w Koranie (5 wyrazów – *jaktin, hanif, majsir, muhsana, ra'ina*) lub są notowane tylko w SWil lub w SMick (14), odzwierciedlających zasób słownictwa polszczyzny kresowej (*achanamadi, badawi, chemsin, džabi, hura, hurys, kadry, mumendem, rafazi, safi, serakowie, szurfé, zalam, zalum*). 27 wyrazów występuje również w innych historycznych słownikach języka polskiego. Są to: *atlas, beduin, dinar, džihad, fakir, gul, hanefita, hanifita, hurysa, juki, kabin, kaim, kajdany, kamfora, karawana, kintar, kismet, kobierzec, liwan, mahdi, marabut, medresa, panislamizm, rumak, seid, sofa, szarańcza*. W tej dobie występują bowiem wyrazy, które zostały zapożyczone do polszczyzny w dobach staro- i średniopolskiej, jednakże ze względu na obecność w tekście koranicznym charakteryzują się nowym znaczeniem konotacyjnym, związanym z religią islamu. Należą tu następujące leksemy: *atlas, dinar, juki, kajdany, kamfora, karawana, kintar, kobierzec, rumak, sofa, szarańcza*.

Zgodnie z zasadą ograniczonej wieloznaczności – islamizmy zachowują tylko jedno znaczenie, związane z religią muzułmańską. Na gruncie języka polskiego nowe znaczenie posiadają tylko wyrazy: *beduin* (por. SDor. – pot. warsz. żart. ‘Żyd’), *fakir* (por. SDor. – ‘asceta, pokutnik hinduski; kuglarz dokonywający

„cudów”)), *marabut* (SDor.- ‘pióra ptaka marabuta jako ozdoba kapelusza lub sukni’; ‘tytuł pośmiertny ascety muzułmańskiego’).

Zapożyczenia doby nowopolskiej zostały zaadoptowane do polskiego systemu fonologicznego. Zostały również poddane zasadom rządzącym polską fleksją – niewiele jest wśród nich form nieodmiennych: *achanamadi*, *mumendem*, *rafazi*, *safi*, *szurfé*. Nieliczne natomiast islamizmy (zapożyczone w dobie nowopolskiej) zostały włączone w regularne procesy słowotwórcze – derywaty przymiotnikowe tworzą wyrazy: *beduin*, *fakir*, *mumendem* (beduiński, fakirowy, mumendeński), derywaty rzeczownikowe tworzą wyrazy: *beduin* (formy żeńskie – *beduina*, *beduinka*), *hurysa* (forma zdrobniła – *huryska*), *hanif* (hanifita). Derywatów nie tworzą: *achanamadi*, *chemsin*, *dżabi*, *dżihad*, *jaktin*, *kabin*, *kaim*, *kismet*, *mahdi*, *majsir*, *marabut*, *medresa*, *muhsana*, *rafazi*, *ra’ina*, *safi*, *seid*, *szurfé*, *zalam*, *zalum*. Większość wyrazów nie tworzy derywatów, co świadczy o braku pełnej asymilacji najnowszych w historii języka polskiego zapożyczeń orientalnych do systemu leksykalnego polszczyzny.

Reasumując, można stwierdzić, iż najwięcej islamizmów, notowanych zarówno w słownikach języka polskiego, jak i w piśmiennictwie Tlp, pochodzi z języka arabskiego, a do polszczyzny docierało przez pośrednictwo języka tureckiego (głównie osmańsko-tureckiego).

Tlp, zamieszkujący od XIV wieku ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego, mieli wpływ na język swojego słowiańskiego otoczenia, bowiem duża grupa islamizmów notowanych w polskich opracowaniach leksykograficznych występuje także w zabytkach polsko-litewskich muzułmanów. Ponadto, omawiane islamizmy, są przeważnie zapisane w słownikach, odzwierciedlających stan XIX-wiecznej polszczyzny kresowej. Ważny jest tu fakt, iż pierwsze

XIX-wieczne przekłady Koranu powstały na kresach Rzeczypospolitej i prawdopodobnie osoby je przekładające (Jan Murza Tarak Buczański, ks. Dionizy Chlewiński, Ignacy Domeyko) miały dostęp do pierwszych tłumaczeń Koranu, pochodzących z XVI wieku, a mianowicie tefsirów, należących do piśmiennictwa muzułmanów litewsko-polskich (świadczy o tym duże podobieństwo w formie i treści przekładów – zwłaszcza Koranu filomatów i tatarskich tefsirów). Istotne jest również to, że nie wszystkie spośród wymienionych wyrazów występują w Koranie, bowiem niektóre są charakterystyczne tylko dla piśmiennictwa Tlp, a mimo to zostały zanotowane przez polskie opracowania leksykograficzne. Większość islamizmów funkcjonuje w zabytkach Tlp, w Koranie lub notują je SWil i SMick (polszczyzna kresowa) – nie są więc znane ogółowi użytkowników języka polskiego. Słuszny jest więc sąd A. Zajączkowskiego, iż są to raczej wyrazy obce użyte na gruncie polskim niż zapożyczenia właściwe.

Islamizmy notowane w historycznych słownikach języka polskiego zostały zaadoptowane do systemu gramatyczno-leksykalnego polszczyzny (por. w każdej dobie kryterium stopnia i rodzaju adaptacji). Sławizacji uległy również islamizmy występujące w słowniczkach A. Woronowicza i S. Akiner.

Bibliografia:

- SStp – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, Wrocław – Warszawa – Kraków, I-X (1953 - 1993) i XI (z. I-VI; 1995-2000)
SPolXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. R. Mayenowa, Wrocław – Warszawa – Kraków, I-XXVIII, 1966-2000.

Kartoteka SPolXVI – Kartoteka do *Słownika polszczyzny XVI wieku*.
 Kartoteka SPolXVII i XVIII – Kartoteka do *Słownika polszczyzny XVII i XVIII wieku* PAN w Warszawie (dotychczas wydano z. 1-2, Kraków 1999).
 SPas – *Słownik języka J.Ch. Paska*, I-II, 1965-1973.
 SL – *Słownik języka polskiego* S. B. Lindego, Lwów, I-VI, 1854-1860.
 SWil – *Słownik języka polskiego*, Wilno, I-II, 1861.
 SMick – *Słownik języka* A. Mickiewicza, red. K. Górski, Wrocław – Warszawa – Kraków, I-XI, 1962-1983.
 SW – *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa, I-VIII, 1900-1927.
 SDor – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, Warszawa, I-XI, 1958-1969.
 SMuchl – *Źródłosłownik wyrazów które przeszły, wprost czy pośrednio, do naszej mowy z języków wschodnich*, Muchliński A., Petersburg 1858.
 SEBr – *Słownik etymologiczny języka polskiego*, A. Brückner, Warszawa 1970.
 SESł – *Słownik etymologiczny języka polskiego*, F. Sławski, Kraków, I-V, 1952-1982.
 SB – *Etymologiczny słownik języka polskiego*, A. Bańkowski, Warszawa, I-III, 2000-2001.
 SWO – *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, W. Kopaliński, Warszawa 1983.
 KF – *Koran*, Poznań 1848 (jedenaście sur) – prawdopodobnie autorstwa ks. D. Chlewińskiego i I. Domeyko.
 KB1 – *Koran*, J. M. Tarak – Buczacki, Warszawa 1858.
 KB2 – *Koran*, J. Bielawski, Warszawa 1986.
 KL – *Kitab Londyński*
 A – Akiner S., *The Vocabulary of a Byelorussian K'it'ab in the British Museum*, The Journal of Byelorussian Studies, London 1973, t. 3, nr 1, 55-84.
 W – Woronowicz A., *Szczałki językowe Tatarów litewskich*, Rocznik Tatarski, II, Zamość 1935, 351-366.